

Dr. sc. Saša Šegvić, docent
Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu

LEGITIMNOST GRAĐANSKOG OTPORA – NEKI TEORIJSKI ASPEKTI

UDK: 342.721.73

Primljeno: 15. 02. 2007.

Pregledni rad

U suvremenim ustavnim režimima koji se smatraju “približno pravednima” i “približno demokratičnima” ne postoji nijedno proceduralno pravilo koje može jamčiti da će sva prava biti zaštićena ili da se neće kršiti. Isto tako, ni praktična provedba svih pravila ne može jamčiti u svim slučajevima da će oni biti prihvatljivi za sve društvene skupine i individue. Čak i u najdemokratičnijim sustavima pojedine skupine ili pojedinci mogu se osjećati ugroženi ili nepravedno deprivirani glede ljudskih i demokratskih prava. U takvim uvjetima za pojedince i skupine otvara se temeljna dilema: lojalnost ili neposlušnost.

Autor u radu pokušava analizom različitih načina ispoljavanja građanskog neposluha i prigovora savjesti, kao oblika građanskog otpora, utvrditi gdje su legitime granice takvim pravima pojedinaca i skupina, ne samo u odnosu na prava drugih građana već i u odnosu na temeljno demokratsko pravo - pravo većine, odnosno da li spomenuti oblici građanskog otpora mogu i smiju dovesti u pitanje temeljne vrijednosti većine, a time i cjelokupni ustavni aranžman.

Ključne riječi: *građanski otpor, moralna autonomija, lojalnost, građanski neposluh, prigovor savjesti*

”Čovjek (je) osuđen na svoju vlastitu savjest, ali u isto vrijeme to je najveći dar koji je čovjek primio. Dar velik, ali zato ozbiljan, čak i opasan“
J.P. Sartre, 1947.

UVOD

Mreža neovisnih stručnjaka vezanih uz temeljna ljudska prava¹ početkom prošle godine izdala je 40 stranica opširnog mišljenja koje optužuje koncept sporazuma između Vatikana i Republike Slovačke, a koji dozvoljava medicinskim stručnjacima da odbijaju vršiti pobačaje i slične postupke koji su

¹ Europsku mrežu neovisnih stručnjaka za ljudska prava osnovala je Europska komisija 2002. godine na preporuku Europskog parlamenta. Svaka zemlja članica ima svog predstavnika koji dolazi iz redova akademika ili starijih odvjetnika. Tijelo izvješćuje europske institucije o stanju temeljnih prava na području Unije.

protivni njihovim religijskim uvjerenjima, pozivajući se na pravo prigovora savjesti.² Prema stručnjacima EU, zakonsko pravo osobe na pobačaj odbija pravo ostalih da ga ne provedu, ukoliko to ima kao posljedicu ne obavljanje pobačaja. "Pravo na prigovor savjesti zbog vjerskih uvjerenja može i mora biti poštovan, ali se mora osigurati mogućnost pobačaja ženama koje to žele" rečeno je u izvješću.³ Prakticiranje tih prava ne smije doći u konflikt s pravima drugih, uključujući i pravo svih žena da prime određene medicinske usluge i savjetovanje bez diskriminacije. Uz to, mišljenje spomenutih stručnjaka se ne odnosi samo na pobačaj. Između ostalih tema o temeljnim ljudskim pravima koja se jamče građanima EU spominju se i eutanazija, potpomognuto samoubojstvo, istospolni brakovi i dostupnost kontracepcije. Pri tome treba naglasiti da je Vatikan do sada već potpisao sličan sporazum i s Italijom, Portugalom i Latvijom, ali da ti ugovori imaju više ograničenja, te da se klauzule o prigovoru savjesti odnose samo na izuzeće od služenja vojne obveze.

Iako pravo prigovora savjesti na vojnu obvezu nije u tom dokumentu bio tematiziran, niz prethodnih dokumenata i stavova OUN, EU, kao i mnogih drugih međunarodnih institucija, aktualiziraju i to područje temeljnih ljudskih prava, što sve zajedno govori da iako se pravo prigovora savjesti dugo držalo za jedan od oblika građanske neposlušnosti i kao takvo se smatralo manje značajnim pravnim pitanjem, ono ipak ima svoj pravni i politički značaj jer predstavlja značajan kriterij za ocjenu kvalitete određenog pravnog poretka.⁴

Činjenica je da je u suvremenim europskim državama pravo prigovora savjesti regulirano ustavnim ili zakonskim odredbama, pri čemu postoji ipak razlika u načinu na koji je to pitanje regulirano i koja je područja zahvatio, ali je u većini zajedničko da je zajamčeno pravo prigovora savjesti na vojnu obvezu.⁵ Na taj način utvrđen je pravni okvir, ali je niz pitanja u teorijskom i praktičnom dijelu ostalo upitno ili u najmanju ruku otvoreno.

Suvremeni demokratski sustavi ustanovljeni su na opće prihvaćenim načelima vladavine većine, vladavine prava i socijalne pravde. To osigurava legitimnost u rješavanju sukoba interesa putem legalnih institucija i mehanizama. Ipak, nijedan politički aranžman nije savršen, a k tomu društvo je živi organizam, koji u svom

² Ovaj slovačko-vatikanski konkordat omogućava zdravstvenim djelatnicima u bolnicama koje financira Katolička crkva da zbog prigovora savjesti odbiju izvoditi pobačaje ili medicinski potpomognutu oplodnju. U tekstu sporazuma stoji da se isti temelji na: "prepoznavanju slobode savjesti u zaštiti i promociji vrijednosti svojstvenih značenju ljudskog života". Iako je cilj sporazuma da se svakom pojedincu omogući prigovor savjesti on stimulira široko pravo na prigovor savjesti i ne osigurava zaštitu od zlouporabe ovog prava.

³ Vidi izvješće na: www.poslovni.hr/Content

⁴ Komisija o ljudskim pravima OUN u svojoj Rezoluciji 46/87. preporučila je svim državama članicama, što je ostao stav neizmijenjen do danas, da se države trebaju suzdržavati od zatvaranja onih koji se pozivaju na prigovor savjesti na vojnu obvezu, te alternativnu službu i nepristrano odlučivanje u proceduri potaknutoj postavljanjem prigovora savjesti.

⁵ Republika Hrvatska spada u red onih europskih država koje su u svojim ustavnim tekstovima legalizirali pravo prigovora savjesti na vojnu obvezu. Jedna od rijetkih država članica EU koja do danas nije regulirala ovo pravo na prigovor savjesti je Grčka. Vidi čl. 47. Ustava RH (pravo na prigovor savjesti vojne obveze) i Zakon o obrani (NN33/02., čl. 38.)

razvitku uvijek iznova otvara neka pitanja svoje konstitucije i demokratskog funkcioniranja.⁶ Zbog tog razloga bolje je govoriti o “približno pravednim” i “približno demokratskim” ustavnim režimima.⁷ Naime, nijedno proceduralno pravilo ne može jamčiti pravedan ishod u smislu da će sva prava biti zaštićena ili da se neće kršiti, pa, dakle, ni njegova praktična provedba u svim slučajevima ne može biti prihvatljiva za sve društvene skupine i individue. U stvarnosti, čak i u najdemokratsnijem sustavu pojedine skupine i pojedinci mogu se osjećati nepravedno depriviranim za svoja ljudska i demokratska prava. Treba li se takvim skupinama ili pojedincima dopustiti pravo na otpor⁸ ili djelovanje na svoju ruku? Ima li ikakvog opravdanja za kršenje zakona ili odbijanje izvršenja zakona koji su propisno proceduralno usvojeni na demokratskim zakonodavnim tijelima? Je li pozivanje na moral ili savjest i odbijanje izvršavanja propisa ne krši pravo većine u donošenju obvezujućih zakona i time dovodi u pitanje kako liberalna tako i demokratska načela?⁹ Može li se masovnijim pozivanjem na moral, vjeroispovijed ili savjest u odnosu na izvršavanje neke pravne norme, dovesti u pitanje temeljne vrijednosti većine, i gdje su granice takvim pravima pojedinaca, a da se ne ugroze prava drugih, odnosno gdje su granice između prava i dužnosti, prava i morala? Na koncu, kad je riječ o građanskoj neposlušnosti i pravu na prigovor savjesti, kao oblicima prava na otpor i zajamčenim ljudskim pravima, uvijek se kao bitna tema nameće i pitanje same lojalnosti državljanina koju on duguje svojim konstitucionalno uspostavljenim institucijama, a i drugim članovima zajednice.

⁶ Tome u prilog ide i činjenica da iako je nužan uvjet za dobro funkcioniranje demokratskog sustava princip većine, on ne funkcionira uvijek, niti uvijek dovodi do najboljih rezultata. Mogućnost neučinkovitosti principa većine jest bitan nedostatak, no nije dovoljan da izazove krizu u demokratskom uređenju. Vidi šire u: Bobbio, N., *Pravilo većine: ograničenja i aporije*, u: Kasapović, M., Zakošek, N., *Legitimnost demokratske vlasti*, Zagreb, 1996., str. 297.

⁷ Cohen, Jean and Andrew, Arato, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge: The MIT Press, 1992., pp. 566.

⁸ Kako postoje različite vrste otpora (usmjereni protiv vanjskog ili unutarnjeg ugrožavanja političke zajednice, protiv unutarnjih tlačitelja ili protiv uredbi neke strane pobjedničke sile, nasilan ili nenasilan, aktivan ili pasivan) i različiti oblici otpora (od atentata do sabotaža, od građanskog neposluha do odstupanja ministara), došlo je do inflacije uporabe pojma, pri čemu se gotovo svaka politička aktivnost danas etiketira kao otpor. U strožem smislu se pod otrporom podrazumijevaju samo slučajevi kada osoba koja pruža otpor svjesno uzima u obzir opasnost zapostavljanja ili kažnjavanja i kada se u svom odbijanju da slijedi zapovijedi, upute ili zakone može pozivati na svoju savjest ili na neko više pravo. Pri tome je veoma važno razlikovati otrpor od puke povrede dužnosti, zanemarivanja naredbi ili prekoračenje zakona. Otpor ima konzervativni cilj: obrana odnosno ponovno uspostavljanje - *status quo ante*. Vidi šire: Herfried Münkler, *Otpor*, u D. Nohlen, *Politološki rječnik*, Panliber, Zagreb, Osijek, Split, 2001., str. 262.-263.

⁹ Ideja liberalne demokracije podrazumijeva da ispod zakona postoje moralni principi koji legitimiziraju sam pravni poredak. Vidi: Cohen, Arato, op. cit. pp. 582.-583.

1. GRAĐANSKA NEPOSUŠNOST – IZRAZ MORALNE AUTONOMIJE ČOVJEKA

Poslušnost i otpor dugo su vrijedili kao komplementarni pojmovi europskog političkog poretka: pružanje otpora zločinačkom naredbama i nepravednim zakonima predstavljalo je poslušnost uzvišenom pravu i prihvaćanje uzvišenih vrednota. Pitanje granice poslušnosti uvijek je bilo povezano s pitanjem granica prava države na upletanje.

Od vremena od kada su ljudi postali svjesni svojeg postojanja, njihova misao je bila usmjerena na razmišljanje i priželjkivanje političkog sustava u kojem bi svi pojedinci bili slobodni i dostojanstveni, odnosno u kojem bi svi članovi bili međusobno politički jednaki, kao kolektivitet suvereni i u kojem bi oni posjedovali sve kapacitete, izvore i institucije koji im trebaju vladati nad sobom samima.¹⁰ Moderna demokratska država koja od XIX. stoljeća crpi svoje motive iz koncepta liberalne demokracije danas se uzima, uz određene modifikacije i nadogradnje, otvorenim i poželjnim okvirom uređenja suvremene države. U takvom konceptu demokracije, gdje je država zajednička institucija svih svojih članova, ne bi se smjelo ekonomski tiranizirati ekonomski slabije od strane ekonomski moćnijih, odnosno tiranizirati politički slabije od onih koji su politički jači.¹¹

Stalna i uporna nastojanja ljudi da kao slobodna bića, izgrađuju zajednicu u kojoj će uskladiti svoje interese s interesima zajednice, s ciljem zaštite svojih individualnih (prirodnih) prava, doveli su do postupnog mijenjanja njihovog odnosa prema politički organiziranoj zajednici, na način da se država počinje promatrati kao prisilna organizacija koja nastoji na niz načina ograničavati čovjekovu slobodu, iako se on rađa kao slobodno biće (“a svugdje je u lancima”! – J.J.Rousseau), jednako i ravnopravno sa svim drugim članovima društvene zajednice.¹² Tome je doprinijela i moderna prirodno pravna teorija¹³ svojim

¹⁰ Radi se o izuzetno dugoj epohi u kojoj je čovjek u skladu sa svojom naravi, posredstvom svijesti i slobode, putem svoga uma poimao svrhoviti poredak prirode kao izvor načela što ih treba ostvariti u vlastitoj egzistenciji.

¹¹ U takvom sustavu obični građani pokušavaju ili očekuju od svojih vođa da jasno izražavaju njegovo zamagljeno, ali čvrsto uvjerenje da oni nisu samo pioniri u bilo kojoj političkoj igri, niti vlasništvo ma koje vlade ili vladara, već je pojedinac koji živi i protestira zbog kojega se igraju sve političke igre i zbog kojega su ustanovljene sve vlade. Radi se zapravo o sustavu u kojem “najsiriomašniji čovjek treba imati život za življenje kao i onaj najveći”. Vidi: MacDonald, Margaret, *Prirodna prava*, cit. u: Matulović, Momir, *Ljudska prava*, Zbornik tekstova iz suvremenih teorija ljudskih prava, II. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Rijeka, 1992., str. 41.

¹² To je u suprotnosti sa idejom stvaranja građanskog društva koje je zapravo i nastalo kao rezultat sporazuma da bi prirodna prava bila bolje čuvana (vladavina na temelju suglasnosti!). “Čovjek nije ušao u društvo, kaže *Paine*, ustupanjem svojih prirodnih prava da bi mu bilo gore nego što mu je bilo ranije već samo da bi ih bolje osigurao”. Vidi: MacDonald Margaret, op. cit., str. 45.

¹³ Doktrine o prirodnom pravu i prirodnim pravima imaju dugu i upečatljivu povijest od stoika i rimskih pravnika do Atlantske povelje i Rooseveltove Četiri slobode (sloboda govora i vjere, sloboda od oskudice i straha svih osoba i na svakom mjestu!).

stavom da ljudska prava nisu samo moralno već, posebno izrazito, pravno pitanje, jer vlast svojim pravnim normama mora priznati ta prava i zajamčiti im pravnu zaštitu.¹⁴

Iako se danas smatra da ljudska prava nalaze svoje najpotpunije ostvarenje u uvjetima demokracije, jer se pretpostavlja da je demokracija takav oblik političkog poretka ili vladavine za koji se može reći da bi trebao biti poredak poštivanja ljudskih prava, može se konstatirati da suvremena ustavna demokracija do sada ipak nije uspjela u cjelini pomiriti vladavinu većine s individualnom neovisnošću, kao i osigurati sve učinkovite mehanizme obrane od trajne potrebe većine da drugima nameće svoj sustav ideja, vrijednosti i način razmišljanja. Danas se, za razliku od prethodnih perioda kada se primjenjivala gruba fizička represija nad pojedincima radi sprječavanja slobodnog razvoja individualnosti, vladajuća većina koristi suptilnijim i sofisticiranijim metodama nametanja većinskog mišljenja i diktiranja načina ponašanja, prvenstveno koristeći monopol ili stečenu političku poziciju u sredstvima informiranja. U takvim uvjetima u kojima vlada tiranija mišljenja većine teško se javljaju pojedinci koji imaju drugačije ili oprečne stavove, jer se takvi pojedinci koji se bore za istinu, ljubav i integritet često moraju osim javne osude nositi i sa mogućim ugrožavanjem vlastitog fizičkog opstanka.¹⁵ Na taj način suvremena demokracija često sprječava ljudsko duhovno oslobađanje i čovjekovu realizaciju u njegovoj punini. Društvo u kojem se pojedinac nalazi u situaciji da zbog konformizma zadržava svoju ideju u sebi ili na jednom mjestu, odnosno ako ta ideja nema mogućnosti izraziti se, predstaviti zajednicu u kojoj je sloboda misli, savjesti i govora zapravo bezvrijedna i predstavlja samo puku formu.¹⁶ Takvo društvo govori zapravo o uspostavljenim odnosima između građana i vlasti, ali i između samih građana, kao i o odnosima između samih državnih vlasti.

¹⁴ Pri tome se mora polaziti od činjenice da ljudska prava, kao kvintisencijalni element pravne države, nisu nešto što država "daje" svojim članovima, već ona predstavljaju granicu preko koje država i njen pravni poredak ne smiju preći! Vidi: J. St. Mill, *O slobodi* (prijevod), Beograd, 1990., str. 8.

¹⁵ Zaštita slobode misli i izražavanja i njihova praktična realizacija uveliko ovisi o tome ima li određena država tradiciju neovisnog i aktivnog sudstva, jesu li ustavna prava od jučer ili su ta prava tek skovana u određenom društvu, te kako su se pojedina prava i slobode tretirala ranije. Također su od velike važnosti i šira kulturna obilježja određene sredine, odnosno radi li se o zemlji u kojoj se kultura uvijek uživala, je li je praktična filozofija zemlje individualistička ili stavlja naglasak na položaj pojedinca unutar zajednice. Vidi: A. Bačić, *Leksikon Ustava RH*, Split, 2000., str. 326.

¹⁶ Sloboda govora predstavlja ključni način kojim ljudi komuniciraju jedan s drugim, i kao takva je nezamjenjivi odušak za emocionalna stanja i vitalni aspekt razvoja nečijeg karaktera i ideja. Realizacija slobode misli i govora doprinosi otkrivanju istine. Budući da su ljudi tijekom vremena izloženi različitim tvrdnjama, razumljiva je želja da se otkriju one tvrdnje koje su najbliže istini. Sloboda govora doprinosi i akomodaciji interesa, odnosno prilagodbu međusobno suprotstavljenih interesa i želja. Ona omogućava ljudima da ukažu i na svoje želje, čime se olakšava donošenje odgovarajućih odluka i propisa. Sloboda misli i govora doprinosi i razvijanju tolerancije različitosti, a time se pomaže u ostvarivanju stabilizacije ustavnodemokratskog ustrojstva države i društva. Na koncu sloboda misli i govora podstiče autonomiju pojedinca i njegovu slobodu izbora. Vidi šire u: A. Bačić, *Komentar Ustava RH*, Split, 2004., str. 109.-119.

Ustavno demokratska država liberalnog tipa mora jamčiti granicu preko koje vladajuće mišljenje većine ne može zadirati u individualni moralni i intelektualni integritet jer je obrana te granice važan uvjet slobode na isti način kao i zaštita pojedinca od samovolje i nasilja vlasti.

Bez obzira da li se radi o društvu "tiranije mišljenja većine", ili pak o društvu u kojem su prihvaćeni i afirmirani svi demokratski principi, te usvojena koncepcija pravednosti kao temeljno načelo političkog uređenja u kojem građani uređuju svoje odnose, pojedinci, članovi društva se mogu naći u situaciji, bez obzira je li se sustavno i trajno krše njihova ljudska prava ili ne, da se norme većine sukobljavaju sa njihovim sustavom vrijednosti (moralnim, vjerskim i sl.) i tada se otvara jedno od ključnih pitanja u odnosima između građanina i države: bezpogovorna lojalnost ili pravo na politički individualizam i moralnu autonomiju (gdje pojedinac zauzima kritički stav prema pravnim i političkim aktima),¹⁷ odnosno pojednostavljeno: pokoravanje (komformizam) ili otpor - protivljenje (građanski neposluh).¹⁸

1.1. Građanska lojalnost ili o savjesnom građaninu koji nastoji ostati čovjek!

Od državljanina svake demokratske države se traži ne samo participacija u oblikovanju političkih odluka, već i lojalnost, odnosno da poštuje zakone države u kojoj živi te da predano ispunjava i određena prava i obveze. Građani mogu na različite načine biti motivirani na lojalnost državi i njenoj vlasti: interesno, ideološki ili emocionalno.

Da bi građani voljeli svoju državu i osjećali je kao svoju, država ne smije tolerirati postojanje privilegija i diskriminacija, te mora ohrabrivati participaciju u političkom životu. Politička participacija nije samo sredstvo da bi se imali dobri zakoni i spriječile zlouporabe, već je i najbolja škola za odgoj dobrih građana. Poštovanje prema državi građani iskazuju kroz moralnu snagu koja ih podstiče da djeluju za zajedničko dobro i da se odupru neprijateljima zajedničke slobode. Pri tome, teško je odrediti granicu gdje prestaje građanska lojalnost prema idealu države, a gdje počinje građanska lojalnost prema strukturama vlasti, koja građane često svodi na status objekta kojima se može manipulirati.¹⁹ Dokle može otići takva logika zorno su pokazali totalitarni režimi prošlog stoljeća koji su u praksi funkcionirali kao masovne organizacije izoliranih pojedinaca. Potpuna lojalnost moguća je jedino kada se vjernost liši bilo kakvog konkretnog sadržaja koji po

¹⁷ O političkom individualizmu i moralnoj autonomiji vidi: Joseph Raz, *Moralnosti utemeljene na pravu*, u: M. Matulović, *op. cit.* str. 160.-167.

¹⁸ Prema nizu teoretičara, u demokratskom društvu se većine najčešće našalost ne formiraju od najslobodnijih osoba, nego od najvećih konformista, te stoga suvremenu demokraciju poistovjećuju s društvom komformizma. Vidi: N. Bobbio, *op. cit.* str. 299.

¹⁹ O tome vidi šire u: H. Arendt, *Građanska neposlušnost*, u: *Eseji o politici*, Antibarbarus, Zagreb, 1996., str. 261.

prirodi stvari može dovesti do kolebanja u mišljenju. Kako pojedinac ne bi došao u situaciju da njegova lojalnost bude zloupotrebljena od strane vlasti i okrenuta protiv njega samog, potrebno je da građani steknu političko obrazovanje o državi u kojoj žive. Obrazovanje građana pretpostavlja informiranost o društvenim i političkim tokovima i minimalno poznavanje pravnog sustava i institucija. Obrazovanje građana je posebno važno iz razloga što država nije neutralna i anonimna vlast, nego institucija kojom upravljaju ljudi koji imaju svoje interese. Ukoliko je država u funkciji takvih interesa tada je lojalnost građana takvoj državi obična prevara koja dovodi do pristajanja većine pojedinaca na privilegije manjine. S druge strane, priznavanje građanskih i političkih prava ne podrazumijeva neutralnost vlasti i odsutnost njenog interveniranja u društveni život. Iz navedenih razloga u svim suvremenim društvima otvara se kao jedno od bitnih pitanja u okviru građanske lojalnosti: kako biti savjestan građanin i pritom ostati čovjek?²⁰ Savjestan građanin bi trebao biti pojedinac koji je lojalan državi i vlasti sve dok su oni u funkciji općeprihvaćenih načela jednakosti i pravednosti. Međutim, ukoliko vlast prekrši ta načela, savjesni građani bi se trebali mobilizirati i priskočiti u pomoć žrtvama nepravde. Snažan stimulans za pokretanje građanske vrline mogao bi biti osjećaj nužnosti. Građani u takvom zajedničkom angažmanu moraju otkriti vrijednosti koje zaslužuju biti branjene po načelu da se štiteći prava i slobode jednog čovjeka brani sloboda i čast čitavog društva. No, bez obzira na sve izneseno vjerojatno će uvijek postojati razlika između savjesno-lojalnih i interesno-lojalnih građana. Prvi, lojalnost državi doživljavaju kao lojalnost demokratsko-humanističkim idealima i takvi su uvijek spremni da se kroz oblike građanske neposlušnosti suprotstave svim anomalijama vlasti, dok drugi slijepo vjerujući vlasti koja je za njih "od Boga" ostaju uvijek vjerni i bezpogovorno lojalni, ali i spremni da svoju lojalnost naplate privilegijama i napredovanjem u društvenoj hijerarhiji.

Na suprotnom polu od građanske lojalnosti nalazi se pojam građanske neposlušnosti koji označava javan, nenasilan, ilegalan, svjestan politički čin suprotan pravu, ali i prigovor savjesti (ili odbijanje zbog savjesti) koji je za razliku od građanske neposlušnosti individualni čin odbijanja izvršavanja neke dužnosti zbog vjerskih ili moralnih uvjerenja, u nizu zemalja danas priznat kao legalan čin, ali pod određenim uvjetima. Upravo u uvjetima odanosti političkom individualizmu i moralnoj autonomiji, gdje pojedinac zauzima sve kritičnije stavove spram političkim i pravnim aktima države, prigovor savjesti predstavlja posebno pravno i etičko pitanje.

²⁰ Iako je osobna savjest ono što teoretičari ističu kao motor građanskog aktivizma i dovoljan razlog legitimnosti građanskog otpora, neki teoretičari, kao npr. H. Arendt, termin savjesti su odvojili od termina građanske neposlušnosti, jer je pravno opravdanje otpora koji se vrši isključivo na osnovu savjesti teško izvedivo iz dva razloga. Prvo, savjest je subjektivna (jedna savjest stoji nasuprot druge). Drugo, opravdan je otpor samo onog čovjeka koji je sposoban razlučiti dobro od lošega, te je zainteresiran za svoj boljitak, a zajednica nije sposobna procijenjivati da li neposlušnik ima takve osobine. Osobna savjest, po njoj, postaje politički značajnom tek kad se određeni broj pojedinačnih savjesti podudara i kada zajedno nastupe u javnosti. Time se pojedinci mogu pozivati na cijelu zajednicu neposlušnih građana. Vidi: H. Arendt, op. cit. 221.

1.2. Pravo na građansku neposlušnost - (prirodna dužnost spram pravdnosti)?

U ustavno demokratskim državama liberalnog tipa polazi se od pretpostavke da državljani duguju svoju lojalnost svojim konstitucionalno uspostavljenim institucijama. Ako se legislator drži procedure i načela pravde koja su zajamčena ustavnim aranžmanom, te ako se ne krše politička ili građanska prava državljana, tada neposluh nije legitiman način političkog djelovanja. Prema liberalnoj doktrini dužnost poslušnosti ovisi o vladinu poštivanju prava, i nema ništa sa stupnjem participacije građana u političkom životu. Iz ove perspektive je moralno utemeljenje ustavne demokracije locirano u principu prava pojedinca. Cijeli raspon od temeljnih, osobnih do političkih prava koja pripadaju članovima zajednice, a kojima se osiguravaju sloboda izražavanja, okupljanja, udruživanja i sl., smatraju se upravo pravima koja omogućavaju participaciju u političkom sustavu putem institucija kao što su stranke, tisak, izbori, parlamenti i interesne grupe. Ta prava i njihovi institucionalni okviri predstavljaju zaštitu od zloupotreba vlasti. Kada reprezentativna tijela rade dobro, ne bi trebalo biti nikakve potrebe za određenom nelegalnom vaninstitucionalnom političkom akcijom, osim ako se ne radi o akciji koja ima za cilj obranu nekih individualnih prava.

Građanski neposluh²¹ može predstavljati legitimnu akciju ili čin samo u slučaju uskrate pravde, shvaćene kao povrede individualnih ili manjinskih prava koja je počinila odgovarajuća konstituirana demokratska većina.²² Na taj način,

²¹ Pojam građanske neposlušnosti se prvi put javlja 1866. godine u knjizi “*Yenkee in Canada*” u kojoj su urednici knjige naslov Thoreauovog eseja “Otpor građanskoj vladi” promijenili u “Građanska neposlušnost”. Sam Thoreau nikad nije koristio navedenu sintagmu. Henry David Thoreau predstavlja historijsku paradigmu, kako građanske neposlušnosti tako i prigovora savjesti. 1846. godine bio je osuđen u SAD na zatvorsku kaznu nakon četvorogodišnjeg upornog odbijanja da plati porez državi, jer je smatrao da bi plaćanjem poreza sudjelovao u podupiranju države u provođenju nasilja izraženom u ratu protiv Meksika, u podržavanju robovlasničkog sustava na Jugu SAD i nehumanog odnosa prema američkim starosjediocima. Taj svoj stav kasnije je izrazio u svojim poznatim esejima o neposlušnosti prema državi, predstavljenim javnosti 1848. pod nazivom “*On the Relation of the Individual to the State*” i svojim riječima: “Jedina obveza koju imam jest pravo da si dopustim da činim uvijek što mislim da je pravo”. Cijela politička filozofija Thoreaua bila je utemeljena na premisi individualne savjesti kao jedinog istinskog kriterija kod ocjene toga što je politički ispravno i pravedno, kao i na mišljenju da kada čovjekova savjest dođe u koliziju s pravom tada ta osoba mora slijediti svoju savjest. Vidi o tome u: D. Vukadin, *Pravo prigovora savjesti*, Filozofska istraživanja, Zagreb, 2003., sv. 2., str. 423.-424.

²² Građanska neposlušnost po definiciji predstavlja nelegalan čin. Budući da se građanska neposlušnost suprotstavlja nepravdi u granicama poštivanja zakona ona sprječava kršenje prava i ispravlja ga kada se dogodi, te se u stvarnosti zato može govoriti o opravdanosti građanskog neposluha. Pojam legitimna akcija se uzima upravo iz kriterija pravdnosti i pravičnosti, a ne zakonitosti. Za razliku od liberalnih teoretičara J. Habermas predlaže ozakonjivanje građanske neposlušnosti, na način da sudovi ne bi trebali suditi neposlušnim građanima na isti način kao i kriminalcima iz razloga što “svaka državno-pravna demokracija koja je sigurna u sebe samo promatra građansku neposlušnost kao normalizirajuću i neophodni sastavni dio svoje političke kulture”. Legitimnost građanske neposlušnosti kao oblik neinstitucionaliziranog nepovjerenja prema državi jest onaj element koji izdiže državu iz cjeline njenog pozitivno ustanovljenog poretka. “Pravna država potiče i održava u budnom stanju nepovjerenje prema nepravdi koja nastupa u legalnim oblicima.” Vidi: J. Habermas, *Građanska neposlušnost – test za demokratsku pravnu državu*, Gledišta, Beograd, sv. 10.-12., str. 54.-58.

građanski neposluh je usmjeren na zaštitu individualnih prava prema demokratskoj političkoj zajednici.

Jedan od najistaknutijih liberalnih teoretičara današnjice John Rawls definira građansku neposlušnost kao “javni, nenasilni, a ipak politički akt savjesti, suprotan zakonu, koji se obično čini sa ciljem provođenja promjene u zakonu ili politici vlade”.²³ S ovom definicijom je u skladu i Habermasovo određenje, iako bi on spadao u skupinu radikalno demokratskih teoretičara građanske neposlušnosti, prema kojem u građansku neposlušnost ubrajamo “one postupke koji su po svom obliku ilegalni, mada se razvijaju u okviru pozivanja na zajednički priznate osnove legitimiteta demokratsko-državno-pravnog poretka” (teorija demokratske legitimacije).²⁴ Za Gandhija, građanski je neposluh podvrsta Satyagraha djelovanja (nenasilni otpor prakticiran u Južnoafričkoj Republici i Indiji u prvoj polovici XX. stoljeća) koji označava “kršenje zakona od onoga koji pruža otpor, na civilni, odnosno nenasilni način. Kršitelj priziva zakonsku kaznu te radosno podnosi boravak u zatvoru”.²⁵ Sličnog je stava, glede kazne za neposluh, i J. Rawls koji smatra da ukoliko je pojedincu iskreno stalo do pravednog poretka, on će prihvatiti kaznu koju je zaslužio prema postojećem (nepravednom) zakonu te će prihvatiti čak i neke nepravedne zakone, ukoliko oni ne prelaze određenu granicu nepravednosti. Pojedinaac se mora žrtvovati kako bi uvjerio ostale članove društva da njegovi postupci imaju dostatnu moralnu bazu u političkim uvjerenjima zajednice. “Ova vjernost zakonu pomaže da većina shvati da je čin zaista politički svjestan i iskren, i da je usmjeren ka javnoj svijesti o pravednosti”.²⁶

Za razliku od spomenutih H. Arendt smatra da je sintagma građanska neposlušnost raširena u svijetu, ali je po podrijetlu i svojoj biti primarno američka, te u skladu s duhom američkih zakona – čak ističe da ni u jednom drugom jeziku ne postoji izvorni termin koji bi odgovarao značenju američkog termina “*civil disobedience*”.²⁷ H. Arendt smješta građanski neposluh između kriminaliteta i direktne revolucije, ali za razliku od liberala, za nju nenasilje nije njegova temeljna karakteristika, nego njegov duh. Međutim, ona ne želi afirmirati nasilje kao oblik legitimnog otpora već ga promatra u proturječju s političkim djelovanjem, a građanski neposluh je, za nju, politička akcija *par excellence*.²⁸

²³ Rawls John, Teorija građanske neposlušnosti, u: M. Matulović, op. cit. str. 127.

²⁴ Habermas Jürgen, op. cit. 55.

²⁵ Gandhi Mahatma, Satyagraha (Non-Violent Resistance), Navajivan Publishing House, Amedabad, 1958., str.4.

²⁶ J. Rawls, op. cit. 139.

²⁷ H. Arendt spada s Habermasom u najistaknutije teoretičare demokratske legitimacije, koja polazi od načela demokratske reprezentacije prije nego od ideje individualnih prava prema državi. Ova teorija reafirmira utopijske demokratske norme neposredne participacije građana u javnom životu. Unutar ovoga kruga postoji snažna tradicija koja teži odbacivanju građanske neposlušnosti u demokratskom političkom društvu. Prema Arendt liberalni pristup ne može primjereno razdvojiti građansku neposlušnost od prigovora savjesti (*conscientious objection*) jer civilni neposluh ne podrazumijeva izoliranog pojedinca, u liberalnom smislu, već djelovanje kolektiva, grupe. Prema njoj “građanski neposlušnici nisu ništa drugo nego najkasniji oblik dobrovoljnih asocijacija, pa su oni u suglasju s najstarijim tradicijama zemlje”. Vidi o tome H. Arendt, *Crisis in the Republic*, New York, 1969., pp. 74.-98.

²⁸ *Ibid.*, str. 96.

Poseban doprinos teorijskoj razradi fenomena građanske neposlušnosti dao je Ronald Dworkin, koji je za razliku od većine liberalnih teoretičara građanske neposlušnosti koji su nastojali utvrditi legalne granice aktivnosti (nasilnost), odnosno kad se neposluh pretvara u protupravno osporavanje načela ustavnog poretka, ponudio posve drugačiji pristup. Po Dworkinu akcije civilnog neposluha su jako složene pa je tako teško utvrditi kad je na djelu "upotreba sile", osobito ako su sudionici u akcijama neposluha bili izazvani primjenom sile od strane organa reda. U tom smislu on vrši razliku građanske neposlušnosti na način da je jedna "utemeljena na pravdi" (*justice-based*), a druga "politički utemeljena". Prva se tiče slučaja gdje netko krši zakon u ime obrane prava manjine naspram interesa ili ciljeva većine. Druga je na djelu kada netko ne poštuje zakon, ne zbog uvjerenja u nepravdu ili nemoralnost politike, već iz uvjerenja da se radi o neprimjerenom, glupom ili po društvo štetnom zakonu. Po njemu oba tipa su "ofenzivna" jer im je cilj promjena politike ili zakona. Uz ovo, Dworkin je vršio podjelu građanske neposlušnosti prema obliku i intenciji na način da ih je podijelio na: uvjeravajuće - diskurzivne (*pervasive*) i neuvjeravajuće - nediskurzivne. Uvjeravajuće imaju za cilj prisiliti većinu na slušanje protuargumenata s nadom da će nakon toga promijeniti mišljenje (ne dovodi u pitanje većinski poredak) dok neuvjeravajuće ciljaju povećavanju troškova u provođenju neželjenih zakona ili politike kako bi na koncu većina shvatila da je to neisplativo zbog previsoke cijene. Dworkin prihvaća sve aktivnosti građanskog neposluha sve dok su motivirane uvjerenjem u zbiljsku nepravdu zakona koji osporavaju, ali ukoliko se radi o akcijama koje su rezultat sukobljenih interesa, a ne pokušaja obrane manjinskih prava, takve su aktivnosti nelegalne i ne mogu se ničim opravdati jer udaraju u samu srž principa većine.²⁹

Iz svega iznesenog može se doći do zaključka da građanska neposlušnost, uopćeno promatrano, nije usmjerena ka neposrednom svladavanju konkretnih problema, već je njen cilj prije svega potaknuti javnost na razmišljanje, pobuditi etička razmatranja, preispitivanje legitimnosti vlasti te stvoriti društvenu klimu koja će tako prisiliti vlast na promjene.

Što se tiče legitimnosti odnosno, opravdanosti građanskog neposluha neke teorije daju potpuno apstraktne kriterije (kao npr. radikalna teorija građanske neposlušnosti – nepravda zakona opravdava neposlušnost takvim zakonima), dok druge pokušavaju dati ipak preciznije kriterije opravdanosti. Među teoretičarima građanske neposlušnosti Rawls je utvrdio najkonkretnije kriterije opravdanosti građanske neposlušnosti. Prema Rawlsu, "opravdanost neslaganja sa zakonom i institucijama ovisi o mjeri u kojoj su ti zakoni i institucije nepravde", a slučajevi očitih i bitnih nepravdi bi bili: negiranje načela jednakog prava na slobodu; uskraćivanje prava glasa i prava na rad; uskraćivanje slobode kretanja ili ako se vrši represija nad nacionalnim manjinama i nekim religioznim

²⁹ Dworkin Ronald, *A Matter of Principle*, Cambridge, 1985., pp.107.-111.

sektama. Uz to Rawls postavlja još dvije pretpostavke: iscrpljenost svih legalnih oblika za uklanjanje nepravde i jasno određivanje granica građanske neposlušnosti da ne dođe do masovnog nepoštivanja ustava i zakona.”³⁰

Uz Rawls teoretičar koji je najkonkretnije razradio kriterije legitimnosti građanskog neposlušnosti je Franz Neumann prema kojem postoje četiri situacije u kojima pojedinac ima pravo na pružanje legitimnog otpora: kada se ne poštuje doktrina o pravnoj jednakosti svih ljudi; kada zakoni koji pogađaju život i slobodu nisu opći zakoni; kada postoje retroaktivni zakoni koji narušavaju princip univerzalnosti zakona i kada izvršavanje zakona koji pogađaju život i slobodu nije prepušteno organu odvojenom od državnih institucija koje donose odluke.³¹

1.3. Oblici i elementi građanske neposlušnosti

Ukoliko pogledamo tradicionalnu klasifikaciju moralno i politički motiviranih oblika neposlušnosti (prema kriteriju intenziteta u objektivnom društvenom kontekstu) moguće ih je uopćeno razvrstati u tri kategorije:

- revolucionarna neposlušnost (politički motivirano kršenje zakona s krajnjim ciljem promjene vlasti);
- građanska (civilna) neposlušnost (politički motivirano kršenje zakona s ciljem promjene pozitivnopravnog propisa ili vlasti; javni protest kojim se iskazuje neslaganje s pravom ili državnom politikom);
- prigovor savjesti (kršenje zakona od strane pojedinca koji smatra da bi postupanje po normi bilo moralno zabranjeno; radi opće prirode određene norme; ili se norma odnosi na određena pitanja na koja se po pojedincu ne bi trebala odnositi).³²

Na temelju istih kriterija, ali nešto diferenciranije mogle bi se građanske (civilne) neposlušnosti razvrstati u četiri oblika i to:

- pravni oblik neslaganja – najuža razina gdje se pojedinac protivi normi, ali u dopuštenim pravnim okvirima;
- nelegalna neposlušnost pri kojoj pojedinac ne pristaje na sankciju za svoje ponašanje jer institucije kojima se protivi smatra nelegitimnim ili nepravednim;
- oblici neslaganja koji su usmjereni ne na neko specijalno područje već teže općoj reformi državnih institucija. Ovakve se radnje teže mogu opravdavati od strane pojedinaca koji su u njima zatečeni;
- revolucionarna neposlušnost usmjerena, ne na reformu državnih vlasti, već na reorganizaciji društva na drugačijim načelima i vrednotama.³³

³⁰ J. Rawls, op. cit. 132.-135.

³¹ Franz Neumann, *O granicama opravdane neposlušnosti*, u: *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, 1992., str. 181.

³² Vidi o tome u: M. Cerar, *Nekateri pravni in moralni vidiki ugovora vesti*, Zbornik znanstvenih rasprava, Ljubljana, 1993., br. LIII., str. 32.

Prema većini autora koji se bave problemom građanske neposlušnosti može se zaključiti da bi nužni elementi koji određuju ovu građansku aktivnost morali biti:

- protupravno (protuustavno, nezakonito) djelovanje;
- svjesno djelovanje;
- javno djelovanje (javni čin);
- argumentirano djelovanje;
- u pravilu političko djelovanje;
- vrijednosno usmjereno djelovanje;
- djelovanje u krajnem slučaju (iscrpljena sva druga sredstva);
- nenasilno djelovanje (pasivni otpor);
- djelovanje kojega je cilj ostvariti određenu promjenu u pravnom sustavu ili politici države;³⁴

1.4. Subjekti građanske neposlušnosti

1.4.1. Pojedinac

Individualizam, razum, iskustvo, istina, sloboda, obrazovanje i pravедnost predstavljaju one vrijednosti koje određuju građanina kao aktivnog sudionika u procesu donošenja političkih odluka, ali koje ga i potiču na svjesno kršenje zakona i suprotsavljanje vlasti. Bitno teorijsko polazište je da je građanin sposoban formulirati zahtjeve koji će mu omogućiti slobodu, služeći se razumom i stečenim iskustvom, odnosno da je sposoban prepoznati kada je vlast pravédna te se protiv takve vlasti ima pravo buniti.³⁵

U političkom smislu, na žalost, nikada velike skupine ljudi ne reagiraju na nepravdu istovremeno, već sve ovisi o iznimno hrabrim i mudrim pojedincima. Takvi pojedinci, vođeni spomenutim idealima i ohrabreni slobodnim mislima i slobodnom imaginacijom osjećaju dužnost ka kršenju zakona i poduzimanju onih radnji koje smatraju ispravnim, ne želeći da prepuste svoje živote sudbini konformističke većine³⁶ Pri tome je jedno od temeljnih pitanja može li osobna savjest jednog pojedinca biti dovoljan razlog za građanski otpor i mogu li se njegovi postupci smatrati građanskom neposlušnošću.

Stav većine teoretičara je da se treba odvojiti termin otpor zbog savjesti od građanske neposlušnosti. Tako H. Arendt smatra da se teško može pravno opravdati otpor pojedinca koji se vrši isključivo na temelju savjesti iz dva razloga.

³³ Ibid., str.34.

³⁴ Vidi npr.: J. Rawls, op. cit., str. 128.-130., C. Bay, *Civil Disobedience: Prerequisite for Democracy in Mass Society*, Boston, 1971., pp. 225., H. Bedau, *On Civil Disobedience, Obligation and Dissent*, New York, 1969., pp.205., J. Raz, *The Authority of Law, Essays on Law and Morality*, Oxford, 1986., pp. 269.

³⁵ U svezi s ovim stavom Marcuse tvrdi da je : "istina cilj slobode, dok se sloboda mora definirati i odrediti uz pomoć istine". Vidi: Herbert Marcuse, *Represivna tolerancija*, u: *Kritika čiste tolerancije*, Globus, Zagreb, 1984., str. 82.

³⁶ O ulozi pojedinaca u građanskom neposlulu pisali su osim Thoreaua i Gandhi, pripadnici frankfurtskog kruga kao i mnogi drugi.

Prvo, zato što je savjest subjektivna (savjest stoji nasuprot druge savjesti!) i drugo, zato što je otpor opravdan samo od strane onog građanina koji je sposoban razlučiti dobro od zla, a zajednica nije sposobna to procjenjivati. Prema njoj privatni otpor utemeljen na osobnom stavu, moralnim imperativima ili pozivanju na viši zakon ne može se smatrati građanskom neposlušnošću.³⁷ Sličnog je stava i J. Rawls koji smatra da je individualni čin koji nije podvrgnut zakonskim odredbama i koji nije u javnom forumu i ne priziva uvjerenja zajednice zapravo prigovor savjesti – odbijanje iz razloga savjesti, a ne građanska neposlušnost.³⁸

Za razliku od navedenih teoretičara, neki kao npr. Thoreau i Gandhi, smatraju da u borbi za pravedan cilj nije nužan veliki broj ljudi jer je uspjeh moguć čak i kad postoji samo jedan odlučan neposlušni građanin, a tom se stavu priklonio i J. Habermas, koji smatra da se građanskom neposlušnošću može smatrati i čin pojedinca ukoliko je javan, ako se može obavezati ustavnom konsenzusu, te ako se ne vrši samo zbog ostvarivanja privatnih uvjerenja.³⁹

1.4.2. Manjina

Građanin osim što je individualno određen, kao pojedinac, iz niza interesa ili uvjerenja, od onih političkih i ekonomskih do kulturnih i sl., uključuje se formalno ili neformalno, trajno ili povremeno u pojedine društvene institucije, grupe ili skupine koje se mogu naći i u situaciji da pružaju otpor vlasti, čak i kad tu vlast podržava većina. Neposlušni građani tada djeluju u ime i zbog grupe, a ne zbog toga što žele postići neki ustupak za sebe. Oni se odupiru vlasti, ustanovljenim autoritetima ili zakonima iz osnova temeljnog razilaženja njihovih stavova i uvjerenja sa onima većine. Te manjine nisu političke stranke već organizacije, koje su u nekim situacijama i nastale isključivo sa tim razlogom i koje nestaju kad dostignu zadati cilj.

Pojedinci djelujući u grupi imaju legitimitet pri građanskoj neposlušnosti isključivo ukoliko su utemeljeni na moralnim principima koji su svima razumljivi, a na kojima se temelji očekivanje svake moderne ustavne države da će biti priznata na temelju osobnog motiva svakog građanina.

2. PRAVO PRIGOVORA SAVJESTI KAO PRIRODNO MORALNO PRAVO GRAĐANINA

U okviru teorijskih rasprava o građanskoj neposlušnosti prigovor savjesti je najčešće bio tretiran kao jedan od oblika građanske neposlušnosti. Međutim,

³⁷ "Neposlušni građanin nikada ne postoji kao usamljeni pojedinac; on može funkcionirati i preživjeti jedino kao član grupe". Arendt, op. cit., str. 228.

³⁸ Rawls, op. cit., 130-131.

³⁹ J. Habermas, op. cit., str. 63.

učestalost pozivanja pojedinaca na odbijanje izvršavanja određenih dužnosti u društvu zbog sukoba određenih pravnih normi sa savješću pojedinaca, ovo pitanje je postupno dobijalo sve više prostora u javnosti, da bi danas kao *corpus separatus* u velikom broju konstitucija suvremenih demokratskih ustavnih država našlo svoje mjesto i postalo čak legalno pravo građana.

2.1. Savjest i društvena prisila

Uspostava ustavne demokracije ne znači ujedno da su temeljna prava građana u potpunosti zajamčena, odnosno da se pojedinac ne može u izvršavanju prava i obveza naći ponekad i u sukobu sa svojim svjetonazorom, moralom i savješću.

Kao svjesno biće čovjek ima sposobnost samoopažanja. To znači da može kontrolirati i izražavati svoje vlastite postupke. Preispitivanje svojih postupaka često se naziva "glas savjesti" (to Kant naziva "praktični um"), a to znači da pojedinac svojim umom objašnjava i analizira svoje praktično djelovanje. Savjest je spoznajni proces kojim provjeravamo da li smo točno odredili nešto prema onome u stvarnosti, odnosno da li nam je procjena ispravna i da li je primjena našeg postupka odgovarajuća situaciji. Ona je slična pravnom postupku pa se često naziva unutarnjim sudijom. Savjest i sudi i izriče kaznu. Isto tako, savjest zahtijeva promjenu u ponašanju. Budući da je to subjektivna kategorija, često se događa da je pojedinac postiskuje i ne iskazuje kajanje za svoje postupke. Kako je čovjek društveno biće on je odgovoran prema drugim ljudima, članovima zajednice, i njihovim savjestima, te je zbog toga dužan svoje postupke opravdavati argumentima. Čovjek mora imati savjest o dužnostima, a dužnost se shvaća kao dobro djelovanje. Tko nema savjest o dužnosti taj nema ni prava. Prema Tomi Akvinskom osnovno načelo praktičnog uma je: "Dobro valja činiti, za njim težiti, a zlo valja izbjegavati". Savjest predstavlja subjektivnu i relativnu kategoriju, te će pojedinci zbog toga i različito djelovati u određenim prilikama vođeni svojom savješću (npr. odbiti ili prihvatiti vojnu službu ili otići u rat). Ona je vezana za sam identitet čovjeka pa gubitkom savjesti nestaje i identiteta pojedinca.

Savjest je osobiti izričaj samosvjesnosti odnosa pojedinca i društva. Prihvatanje društvenih normi "iznutra" predstavlja najbolji odnos prisile i stabilizacije društvenih odnosa.⁴⁰ Za svakog pojedinca savjest je izbor kojim se ugrađuje u društvene odnose. Ljudi se u svom ponašanju ufaju u svoju savjest, stvarajući vrijednosne sudove o svemu što se dešava oko njih, pa tako i o pravnim normama i političkim aktima državne vlasti. Kada pojedinac osjeti unutarnji otpor prema pravnoj normi, on nema mogućnost izbora i mora reagirati u skladu sa svojom savješću, bez obzira na negativne posljedice po njega. Individualna

⁴⁰ Tako na primjer E. Fromm iznosi interesantan stav da čovjek usvaja zakone i sankcije koje tim činom postaju dio njegovog "ja", jer ih taj isti pojedinac čini unutarnjim. Na taj način taj pojedinac umjesto da se osjeća odgovornim prema nečemu izvan sebe, on se osjeća odgovornim prema nečemu u sebi, svojoj savjesti, koja je učinkovitiji regulator ponašanja nego strah od vanjskih autoriteta, jer dok ljudi od tih istih autoriteta mogu pobjeći, ne mogu pobjeći od sebe samih. Vidi: E. Fromm, *Čovjek za sebe – istraživanje psihologije etike* (prijevod), Zagreb, 1986., str.133.

savjest predstavlja jedini kriterij kod ocjene toga što je politički ispravno i pravedno, te kada čovjekova savjest dođe u koliziju s pravom tada ta osoba u pravilu slijedi svoju savjest. Pri tome treba naglasiti da je od posebne važnosti i podsvjesni element koji formira savjest - strah od kazne. Za svakog pojedinca koji se ogriješio o normu, glede odnosa zločina i sankcije, savjest je kritični čimbenik društvene preobrazbe kažnjenog.

Na koncu, iako se do danas nije uspjelo proniknuti u determinante supstancije savjesti, može se reći da savjest, kao unutarnji glas čovjeka i ljudsko moralno čulo, predstavlja čovjekovu težnju da donosi moralne sudove o tome što je dobro, a što loše, odnosno njegovu sposobnost da razlikuje i da stvara vrijednosna opredjeljenja koja su, isto tako, vrijedna koliko i ostali sudovi koji dolaze od razuma. Savjest prosuđuje ljudsko funkcioniranje, a po nekim mišljenjima ljudi, zapravo ne trebaju biti niti svjesni onoga što im nalaže savjest da bi trpjeli njezin utjecaj.⁴¹

2.2. Pravni i etički aspekti

Prigovor savjesti u pravu ne predstavlja značajno pravno pitanje, ali se sve više u suvremenim demokracijama smatra bitnim kriterijem za ocjenu kvalitete određenog pravnog sustava, kako s aspekta pravne teorije i njene evaluacije u pozitivno pravo, tako i s etičkog aspekta.

Prigovor savjesti predstavlja otpor pravnoj normi i/ili političkom djelovanju vlasti iz razloga što je ista norma i/ili politika nametnuta, te pojedinac kao zatočenik savjesti, zbog osjećaja dužnosti i vođen Kantovim kategoričkim imperativom, odbija izvršiti, ili se ne želi podvrgnuti, zapovijedi izraženoj u nekoj pravnoj normi ili političkom aktu.⁴² Ukoliko se pođe od stava da je svakom pojedincu njegova savjest glavni kriterij koji usmjerava njegovo ponašanje ili prosuđivanje, dolazi se do zaključka da je prigovor savjesti po svojoj prirodi moralno pravo, čak više moralna dužnost, nego pravno pravo.⁴³ Iz konstatacije da je prigovor savjesti moralna dužnost pojedinca proizlazi da isti mora prigovoriti zbog neizdržive unutarnje potrebe koja je izazvana kolizijom pravne norme (koju ne može prihvatiti) i njegovog moralnog suda (religiskog, filozofskog i sl.), koja ga dovodi u situaciju da taj konflikt riješi u korist svog morala. Budući da je ljudska savjest neograničena, i ujedno subjektivna, pravna norma, objektiviziranjem kriterija u društvenoj zajednici, nastoji ograničiti tu savjest (u slučaju prigovora savjesti). Tako se pojedinac, vezano za prigovor savjesti, nalazi u pravnoj sferi – on prihvaća ili pristaje na pravnu sankciju. Kako se s moralne strane prigovarač savjesti ne smatra odgovornim jer je vođen moralnom dužnošću, dolazi do situacije da pojedinac može biti pravno kažnjen, ali ne i kažnjen na autentični moralni način.

⁴¹ Ibid., str. 131.-133.

⁴² D. Vukadin, op. cit., str. 421.

⁴³ Takva tvrdnja se zasniva na stavu da u području morala pravo egzistira kao zamišljena korelacija moralne dužnosti. Šire u: M. Cerar, op. cit., str. 35.

Na taj način stvara se razlika između moralne i pravne sankcije, jer moralna sankcija djeluje iznutra, a pravna sankcija izvana. Moralna sankcija djelujući iznutra, u slučaju prigovora savjesti, predstavlja autentičnu sankciju – pojedinci je sebi nameću u slučaju da su u određenoj situaciji postupili protivno svojoj moralnoj dužnosti. To sve govori u prilog tezi da je prigovor savjesti, osim što je pravno pitanje, i izuzetno značajno etičko pitanje.

Kako savjest predstavlja čovjekovu težnju da donosi moralne sudove, prigovor savjesti predstavlja prirodno moralno pravo, jer je njegova osnovna značajka u protivljenju morala pojedinca pravnoj normi, u čemu se ogleda i njegova protupravnost. S druge strane, prigovor savjesti je i ljudsko prirodno pravo koje proizlazi iz ljudske prirodne težnje da suprotstavlja svoje moralne stavove pozitivno-pravnim normama, što u određenoj mjeri mora priznati i pozitivno pravo. Pri tome, treba naglasiti da se prigovor savjesti ne može shvaćati kao opće, temeljno i neutuđivo čovjekovo pravno pravo.⁴⁴

Prigovor savjesti je specifično pravilo koje se primjenjuje u relativno kraćem vremenskom periodu. Ono predstavlja odbijanje povinovnja normi iz razloga što je norma nametnuta, a ovisno o situaciji, vlastima je poznato da li pojedinac pristaje na nju. Tipični primjeri jesu odbijanje prvih kršćana da sudjeluju u nekim obredima pobožnosti koje je propisala poganska država, ili odbijanje Jehovinih svjedoka da iskažu počast zastavi. Poznati su i primjeri protivljenja pacifista da služe u oružanim snagama ili protivljenje vojnika da se pokore zapovijesti za koju su smatrali da je očito oprečna moralnom zakonu rata. Javno iskazivanje vlastitog vjerskog stava ili pacifizma u suprotnosti je s društvenom normom, ali istovremeno se tolerira jer je u skladu sa širom normom. Dualizam u kojem se priznaje da pojedinac ima pravo na striktnija pridržavanja društvenih pravila uže grupe koje nisu suprotstavljene interesu šire grupe, već su samo čin nepriznavanja unutarnjih regula šire grupe, moguć je samo kao oblik pasivnog otpora. Naime, šira grupa nikada ne prihvaća čin aktivnog otpora, budući da to predstavlja aktivni sukob. Ukoliko bi prigovor savjesti prešao u mučeništvo, to može destabilizirati normu šireg društva budući je mučeništvo dokaz da je moralna norma zbog koje se prigovor savjesti provodi važna.

Značenje ljudske savjesti posebno je valorizirano, u recentnom dobu, njezinom verifikacijom kao kategorije međunarodno-pravno zaštićenog ljudskog prava. Time doktrina ljudskih prava ne pridaje pravu na slobodu savjesti samo značaj univerzalnosti već i atribut neutralnosti, jer polazi od pretpostavke da ljudska prava ne smiju biti ovisna o subjektivnoj ocjeni kreatora pravnih normi, donositelja političkih odluka ili o konkretnom političkom sutavu. Uz to, u suvremenoj međunarodnoj zajednici, kao rezultat međunarodnog konsenzusa, afirmiran je stav o postojanju univerzalnih moralnih ljudskih prava (među koje spada i pravo na slobodu savjesti). Pri tome, mora se naglasiti, da ne postoji apsolutna univerzalnost ljudskih prava, već egzistiraju isključivo ona moralna ljudska prava koja su rezultat međunarodne normativne suglasnosti.⁴⁵

⁴⁴ Ibid., str. 35.

2.3. Karakteristike i elementi prigovora savjesti

Za razliku od građanske neposlušnosti koju promatramo kao pojedinačno ili grupno svjesno, argumentirano i nenasilno protivljenje pravnim propisima ili političkim odlukama vlasti, s ciljem uvažavanja nelegalnih, ali legitimnih društvenih vrednota, pristajući na sve pravne posljedice takvog čina, prigovor savjesti predstavlja kršenje prava od strane pojedinca zbog opće prirode pravne norme ili zato što smatra da bi postupanje po pravnoj normi bilo protivno njegovom moralu, uz pristajanje na sve legalne sankcije. Iako se prigovor savjesti u nekim elementima podudara s građanskom neposlušnošću oni se u nekim elementima i drastično razlikuju. Kad govorimo o razlikama onda su one sljedeće:

a.) prigovor savjesti ne predstavlja oblik apeliranja na većinski društveni osjećaj pravednosti ili na neku drugu društvenu vrednotu, jer pojedinac postupa primarno na temelju svog morala i savjesti, a ne šireg ili općedruštvenog;

b.) prigovor savjesti, kao individualni čin pojedinca, u pravilu nije javnog karaktera, što ne znači da takva aktivnost mora ostati prikrivena tijelima državne vlasti, već da pojedinac – prigovarač nema namjeru upozoravati javnost na svoj moralni stav. Pojedinac iz osjećaja dužnosti jednostavno odbija izvršenje zapovijedi ili podvrgavanje pravnom nalogu. On se ne poziva na uvjerenje zajednice i u tom smislu prigovor savjesti nije javan čin.

c.) Prigovor savjesti se ne mora nužno temeljiti na političkim načelima, već se može zasnivati i na religioznim, filozofskim, humanističkim ili drugim načelima oprečnim ustavnom uređenju.⁴⁵ Načelo pravednosti i načelo jednakog prava na slobodu neka su od pitanja koja se najčešće nalaze u prigovorima savjesti, a njihova upozorenja i protesti u pravilu služe jačanju demokracije u društvu. U slobodnom društvu nitko ne može biti primoran da religioznim činovima krši jednako pravo na slobodu, ili da se u statusu vojnika pokori nepravednoj zapovijedi dok čeka priziv na viši autoritet.⁴⁷

⁴⁵ Tome u prilog govore brojni međunarodni dokumenti koji su, između ostalog, afirmirali i pravo slobode savjesti (prigovor savjesti se tretira kao "legitimno vršenje slobode misli, savjesti i vjeroispovijesti), kao što su npr.: Opća deklaracija o ljudskim pravima, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Europska konvencija o ljudskim pravima i fundamentalnim slobodama, Američka deklaracija o pravima i dužnostima i Afrička povelja o pravima ljudi i naroda. Prve tri konvencije na načelima: "dobro čovjeku" "dobro svim ljudima" koji rat i pripremu za njega smatraju apsurdom i pripremom za zločin; filozofski i politički motivi se iskazuju u suprotstavljanju izdvajanju novca za vojne svrhe, vojnoj industriji i svim drugim djelatnostima koje crpe resurse društva za tu namjenu; pacifistički i mirovnjački motivi se često isprepliću sa filozofskim jer su dosta slični, a iskazuju se zalaganjem za politička sredstva, a ne nasilna u razrješavanju konflikata u društvu i međunarodnoj zajednici, te se nadovezuju na čovjekov osobni otpor prema oružju i njegovoj primjeni. Kao širi pojam, koji se rjeđe navodi postoji i prigovor savjesti protiv nasilja gdje pojedinci prigovaraju: protiv uporabe nasilja kao načina rješavanja problema; protiv sudjelovanja u planiranju i

⁴⁶ Kad se radi o prigovoru savjesti na vojnu obvezu religijski motivi bi bili: zagovaranje nenasilja, i ljubav prema bližnjima ili odbijanje prihvaćanja drugih zastava, obilježja ili ununiformi; humanistički bi se motivi temeljili na načelima: "dobro čovjeku" "dobro svim ljudima" koji rat i pripremu za njega smatraju apsurdom i pripremom za zločin; filozofski i politički motivi se iskazuju u suprotstavljanju izdvajanju novca za vojne svrhe, vojnoj industriji i svim drugim djelatnostima koje crpe resurse društva za tu namjenu; pacifistički i mirovnjački motivi se često isprepliću sa filozofskim jer su dosta slični, a iskazuju se zalaganjem za politička sredstva, a ne nasilna u razrješavanju konflikata u društvu i međunarodnoj zajednici, te se nadovezuju na čovjekov osobni otpor prema oružju i njegovoj primjeni. Kao širi pojam, koji se rjeđe navodi postoji i prigovor savjesti protiv nasilja gdje pojedinci prigovaraju: protiv uporabe nasilja kao načina rješavanja problema; protiv sudjelovanja u planiranju i

2.4. Legitimnost prigovora savjesti

Svaka rasprava o prigovoru savjesti ima kao neminovnu posljedicu i raspravu o njegovoj legitimnosti. Pri tome, prije svake rasprave o legitimnosti, treba poći od nekoliko općih stavova. Kao prvo, treba poći od opće konstatacije da u globalnom ljudskom društvu prioritet uvijek moraju imati težnje da se nastoje zadovoljavati i razvijati temeljne ljudske duhovne potrebe (afirmacija ljudskog dostojanstva). Kao značajno polazište kod rasprave o legitimnosti može poslužiti i stav da suvremeno društvo treba afirmirati individualističku moralnost koja zapravo predstavlja humanističku moralnost,⁴⁸ pri čemu se problem umnožava zbog apsurdne činjenice da u društvima s većim stupnjem pravednosti, gdje ne postoje razlozi za ograničavanje bilo kojeg ljudskog prava, istovremeno postoje tendencije učvršćivanja i očuvanja institucija pravednosti, s jedne strane, te sankcioniranje prigovarača savjesti, s druge strane. Normalno, to se ne odnosi na one situacije u kojima bi došlo do kršenja prava drugih zbog toleriranja individualnog prava na otpor. Da bi suprotstavljeni moralni koncepti bili dopušteni i tolerirani, odnosno da bi dobili jednako mjesto u pravednom pravnom sustavu ljudskih prava, neophodno je da korištenje jednog prava ne isključuje ili ugrožava prava drugoga, jer bi to vodilo ka uspostavi neravnopravnih odnosa među članovima zajednice.⁴⁹

Legitimnost prigovora savjesti, kao individualnog otpora pravnim normama ili političkim aktima vlasti, primarno je potrebno promatrati kroz odnos pojedinac – državna vlast (zakonodavna većina vlasti). Bitna karakteristika tog uzajamnog odnosa je da kad god se pojedinčeva savjest sukobi sa pravnom normom pojedinac mora postupati po svojoj savjesti. Prigovor savjesti, kao legitiman i prihvatljiv čin pojedinca, posebno dolazi do izražaja i dobija na značaju zbog činjenice da nedopuštanjem apeliranja za društvenom pravednošću vladajuća većina može biti motivirana da poduzima pojačano represivno djelovanje u političko-pravnom području.

Pravedno društvo se očituje po tome da ne želi sankcionirati pojedince koji prigovaraju zbog savjesti. Komplementarnost deklariranih koncepcija pravednosti bit će realizirana ako upravljači prigovor savjesti učine prihvatljivim vidom neslaganja s pravnim normama ili političkim aktima vlasti. Pri tome se pojedincu prepušta da sam odluči da li je njegov čin pravedan i adekvatan datim okolnostima.⁵⁰

Da bi prigovor savjesti bio legitiman i prihvatljiv mora se zasnivati na moralnim principima pojedinca, koji upravlja tumačenjem i shvaćanjem pravnih

proizvodnji sredstava za izvođenje nasilja; protiv osposobljavanja za izvođenje nasilja; protiv sudjelovanja u organizacijama koje su namijenjene izvođenju nasilja. Vidi o tome u: C. Moscos at al., *The New Consientious Objection – From Sacred to Secular Resistance*; Oxford University Press, New York, Oxford, 1993.

⁴⁷ Vidi o tome u: J. Rawls, op. cit., str. 130.-132.

⁴⁸ J. Raz, op. cit., str.160.

⁴⁹ O tome šire vidi u: D. Vukadin, op. cit. 426.

⁵⁰ Prema J. Rawlsu da bi prigovor savjesti bio opravdan potrebno je da se ispune sljedeći uvjeti: moraju

normi ili političkih akata vlasti, a ne na osobnim interesima ili drugim iskonstruiranim oblicima političke lojalnosti. Kad se pojedinac na temelju svojih moralnih principa odluči na otpor, on tada postupa svjesno i savjesno, pa čak i ako nije u pravu.⁵¹ Ukoliko je zbog prigovora savjesti došlo do ugrožavanja nacionalne sigurnosti ili jedinstva pravnog sustava zemlje odgovornost ne snose pojedinci koji pružaju otpor već upravljači koji su svojim nasiljem ili zlouporabom vlasti doveli do ovog oblika građanskog otpora.⁵² Uporaba represivnih sredstava radi održavanja nepravednog sustava smatra se činom nelegitimnog nasilja protiv kojega članovi zajednice imaju opravdan razlog poduzimati aktivnosti građanskog otpora.

Legalnost prigovora savjesti mora se promatrati i u kontekstu stava, koji je duboko ukorijenjen u čovjekovo shvaćanje prava, po kojem obveze koje nameće pravna norma ili politički akti vlasti same po sebi nisu dovoljan razlog da se nešto čini ili nečini, jer pravne ili političke dužnosti ne vode računa o moralnom značaju razloga za činjenje.⁵³

Glede legitimnosti prigovora savjesti može se na koncu reći da za ocjenu i tumačenje danas služe i univerzalno priznati i afirmirani međunarodnopravni principi, koji se mogu primijeniti u odnosima između država, ali i pojedinaca u nacionalnoj državi, kao što su: princip jednakosti (jednaka prava država, ali i građana u ustavnom sustavu); načelo samoodređenja (pravo naroda da odlučuje o vlastitim stvarima bez miješanja drugih država i čovjeka u odnosu na druge pojedince); pravo na samoobranu (opravdanost rata, ali i akata pojedinaca ukoliko su podvrgnuti nasilnim radnjama); princip pravednosti (pravedni uvjeti, pravedne institucije međunarodne zajednice i pravedni ratovi, odnosno pravedni uvjeti života građana, pravednost državnih institucija i pravednost pravnih propisa i akata vlasti).

biti pokušani standardni načini postizanja satisfakcije; predmet protesta mora biti realno kršenje pravde; pojedinac koji protestira mora dragovoljno izjaviti ili izraziti svoj stav, da svatko drugi, koji je na sličan način podvrgnut nepravdi, ima pravo protestirati na sličan način; da akt neposlušnosti treba biti racionalno i promišljeno planiran u postizanju ciljeva onoga koji protestira. Vidi: J Rawls, op. cit., str. 136.-137. F. Neumann iznosi tri teorije koje bi trebale biti kriterij kod odlučivanja o opravdanosti izražavanja neposlušnosti: funkcionalna teorija, po kojoj je pružanje otpora opravdano ako "vođa" više ne izvršava svoje funkcije; teorija prirodnog prava, po kojoj je otpor opravdan kada "vođa" zaboravi na ograničenja koja mu nameće prirodno pravo, ili kada ne postupa u skladu s tim propisima; moderna demokratska teorija, po kojoj je narod taj koji odlučuje da li je neki otpor pravedan ili ne. Vidi: F. Neumann, op. cit., str. 174.

⁵¹ "Čovjek se može oduprijeti svakoj zapovijedi svoje vlade ako mu to nalaže savjest". F. Neumann, op. cit., str. 179. "U demokratskom društvu, dakle, svaki je pojedinac odgovoran za svoje tumačenje načela pravednosti i za svoje ponašanje prema tim načelima". J. Rawls, op. cit., str. 143.

⁵² Prema Rawlsu, svaka uporaba represivnog državnog aparata u namjeri očuvanja institucija nepravednosti, sama po sebi predstavlja oblik nelegitimnog nasilja kojemu se ljudi imaju pravo suprotstaviti. Vidi: J. Rawls, op. cit., 135.

⁵³ Radi se zapravo o dihotomiji jer moralnosti utemeljene na pravu često ne uvažavaju moralne vrednote ljudskih vrlina i njihovih težnji ka pravednosti. U tom smislu se i traži da svaka teorija morala mora uzimati u obzir postojanje dužnosti, ali i postojanje razloga koji ne predstavljaju dužnosti. Vidi: Raz, op. cit., ste.159.

⁵⁴ Države s protestantskom tradicijom su relativno lakše i prije priznale pravo na prigovor savjesti i ti

2.4.1. Kako pravno tretirati prigovor savjesti – neke ideje i stavovi

U modernim pravnim sustavima, koji počivaju na izmijenjenim stavovima o ljudskim pravima, sve se više nalazi razloga za zauzimanje pozitivnog stava spram prava na prigovor savjesti, jer ono u većoj mjeri ne ugrožava društvenu zajednicu.⁵⁴ Pri tome se, na temelju sudske prakse, u nekim zemljama, i većeg broja teorijskih radova, dade zaključiti da bi se legalni organi, oni koji su kao legislatori ovlaštene da reguliraju materiju prigovora savjesti, te oni koji su nadležni da po prigovoru savjesti postupaju, trebali pridržavati određenih pravno relevantnih smjernica i kriterija.⁵⁵

- Glede prigovora savjesti, kao pravno dopuštene radnje ograničenog opsega, država može polučiti jednak učinak ako ukine neki propis ili obvezu (opća vojna obveza) ili ako odobri pravo na prigovor savjesti na vojnu obvezu, pri čemu je u ovom drugom slučaju prigovor savjesti iznimka od pravila i restriktivno ograničen, te uvjetovan činjenicom da ne vrijeđa prava drugih pravnih subjekata;⁵⁶

- Pri tumačenju prava na prigovor savjesti treba vršiti razliku između moralnog i pravnog shvaćanja prigovora savjesti.⁵⁷ Pri tome, treba imati na umu da postoje izvanpravne pojave, stanja ili činjenice koje zbog svog društvenog značaja (kao što je danas i prigovor savjesti) moraju u određenim situacijama biti i pravno potvrđene. To se ostvaruje na način da pravo konstituira svoje institute i pojmove, sa svojim specifičnim shvaćanjem i tumačenjem. Time se omogućava da sud kao pravna instanca, u našem slučaju glede prigovora savjesti, utvrđuje ili tumači sadržaj moralnih, religioznih, filozofskih ili humanitarnih razloga za prigovor savjesti.⁵⁸

- Pri ocjeni pravne dopustivosti konkretnoga slučaja prigovora savjesti prednost treba dati subjektivnom stavu pojedinca-prigovarača u odnosu na autoritativno tumačenje objektivnih pravnih mjerila.⁵⁹ Iako se subjektivni stav pojedinca ne može nikada stvarno utvrditi, ili se u njega potpuno uvjeriti, onaj koji presuđuje mora uzeti u obzir prigovaračeve razloge za prigovor.⁶⁰ Subjektivni stav pojedinca treba uporediti s objektivnim kriterijima (zakonskim

regulirale i u pravnim propisima. Norveška je to regulirala već 1990. Države s katoličkom vjeroispovijedi su znatno zaostajale u tretiranju ovog problema, pa je tako Francuska tek 1963. godine priznale pravo na prigovor savjesti, Njemačka je priznala kao ustavno pravo 1968. (čl. 12. a.), a Italija je ovo pravo regulirala samo zakonom 1972. godine. Hrvatska je to regulirala Ustavom 1990. u čl. 42. Za razliku od njih pravoslavne države još uvijek odbijaju legalizirati ovo pravo (npr. Grčka iako je članica EU).

⁵⁵ O nekim otvorenim pitanjima i smjernicama glede tretiranja prigovora savjesti vidi šire u: M. Cerar, op. cit., str. 42.-45.

⁵⁶ Može se raditi isključivo o pravnoj dopustivosti prigovora savjesti u ograničenoj mjeri (moralni stav pojedinca ne smije zadirati u prava drugih pravnih subjekata), jer bi opća pravna dopustivost prigovora savjesti bila s pravnog motrišta proturječna, budući je sam prigovor savjesti *contra legem*.

⁵⁷ Autentično moralno tumačenje - razumijevanje prigovora savjesti je uvijek subjektivno, dok je pravno tumačenje objektivizirano. Kako u pravu pri presudi glede utemeljenosti prigovora savjesti prednost ima subjektivni stav pojedinca može se zaključiti da se radi o prednosti pravno objektiviziranog subjektivnog stava nad pravno objektiviziranim stavom.

⁵⁸ O vrstama i načinima tumačenja vidi npr.: Moskos Ch. at all, *The New Conscientious Objection, From*

odredbama i sudskom ili upravnompravnom praksom), te u duhu suvremenog prava prihvatiti one prigovore koji ne proturječe objektivnim kriterijima. U skladu s načelom *in dubio pro reo*, ukoliko je ovlaštena osoba u postupku prigovora savjesti neodlučna, prednost treba dati razlozima pojedinca-prigovarača. Objektivizirano motrište utemeljenosti prigovora savjesti može biti značajnije od subjektivnog stava pojedinca, jedino u situaciji ako prigovor predstavlja ujedno i zahtjev za dopustivost takve radnje odbijanja i od strane drugih, jer se tada ne radi o prigovoru savjesti već o mogućoj ugrozi dijela pravnog sustava i građanskoj neposlušnosti;

- Prigovor savjesti se može izraziti aktivno i pasivno, odnosno određenom konkludentnom radnjom aktivno se suprotstaviti normi ili propustiti činjenje radnje (napuštanje obveznog liječenja pacijenta). Ovo je pitanje bitno u slučaju da prigovarač ne želi objašnjavati svoje razloge i da pri tome može svoju pasivnost lažno obrazlagati (npr. zbog straha ili srama). Od ovlaštenog tijela, koje postupa po prigovoru savjesti, se zbog toga očekuje da poduzme sve moguće radnje kako bi utvrdio prave razloge prigovarača, pod uvjetom da iz svih činjenica predmeta može utvrditi da je određena osoba i stvarno prigovarač. U slučaju da prigovarač odbija obrazložiti razloge za prigovor savjesti može biti relevantna i činjenica da li pravna norma propisuje dopuštene razloge za prigovor savjesti. Ako propisi šute kriterij može biti da će se odobriti onaj prigovor savjesti koji nije obrazložen, ali se pretpostavlja da se temelji na savjesti prigovarača;⁶¹

- U postupku utvrđivanja dopustivosti prigovora savjesti, pored ograničenja koja izričito utvrđuju pravni propisi, treba uzeti u obzir i neka načelna ograničenja:

- pravo na prigovor savjesti se ne odnosi na razne oblike građanske neposlušnosti;
- pravo prigovora savjesti nije opće pravo;
- pravo prigovora savjesti ne smije zadirati u prava drugih ljudi;
- pravni položaj i postupanje pojedinca koji ga prisiljavaju na prigovor savjesti mora biti prisilno nametnut (vojna obveza), a ne kao rezultat dobrovoljnog i svjesnog ulaska u određenu pravnu situaciju (liječnici, suci i moralno vjerski stavovi);

Sacred to Secular Resistance, Oxford University Press, New York, 1993., pp. 3-6., Košir M, *Ugovor vesti vojaški dolžnosti*, Ljubljana, 1998., Chalk R., *Drawing the Line: An Examination of Conscientious Objection in Science*, Annals of the New York Academy of Sciences, Vol. 577., New York, 1989.

⁵⁹ O tome vidi: Murray J. C., *War and Conscience: Obligation and Dissent*, Boston, 1971., pp. 334.

⁶⁰ Premda bi prigovor savjesti trebao biti dovoljan razlog da se, recimo, izbjegne vojna služba, ponekad se kao dokaz iskrenosti, ali i kao korak koji bi trebao obeshrabriti stvaranje običaja, u nekim državama traži dokaz ozbiljne posvećenosti religiji.

⁶¹ Iako se na savjest koja počiva samo na moralnim uvjerenjima i vrijednostima, i koju ne podupire religijska vjerska pripadnost, često gleda sa sumnjom, u SAD je tako npr. u praksi Vrhovnog suda kao formalni razlog prigovora savjesti prihvaćeno i moralno uvjerenje i motivacija.

⁶² M. Cerar, op. cit. str. 45.

- prigovor savjesti mora biti rezultat uvjerenja pojedinca da time štiti temeljne i najviše vrednote (život, zdravlje, sloboda pojedinca);⁶²

• Ukoliko je prigovor savjesti pravno nedopustiv, prigovarač se mora sankcionirati, pri čemu je moguće, u ovisnosti o pojedinom primjeru, voditi računa o olakšavajućim okolnostima. Ukoliko bi pak takva osoba bila oslobođena bilo kakve odgovornosti, sud bi poslao poruku da prigovarač nije niti bio u sukobu sa pravom i u nadležnosti i domenu prava, odnosno radilo bi se o osobi kojoj je, kako kaže Hegel “uskraćena (ukradena) kazna kao njegovo pravo”.⁶³

ZAKLJUČAK

Problematika teorije građanskog otpora mnogo je složenija nego što se to obično smatra. Pri tome, mora se naglasiti, na različiti način se tretira pitanje prava na građansku neposlušnost od prava na prigovor savjesti.

Ukoliko pod građanskom neposlušnošću podrazumijevamo striktno određeni nenasilni i javni čin pojedinca koji ima za cilj da utječe na stvaranje pravednih zakona, onda se može konstatirati da takva akcija ne dovodi do bezvlašća, već da teži ka društvenom napretku i jačanju civilnog društva. Iako se radi o činu koji je protuzakonit, on je duboko moralan jer stremlji postizanju ili održavanju pravednog režima. Građanska neposlušnost, kao način političke participacije, može postati poželjan način protestiranja pa čak i građanska dužnost, isključivo ukoliko bude legalizirana. U takvim uvjetima bi građanska neposlušnost mogla postati „normalizirajući i neophodni sastavni dio političke kulture“ svake suvremene demokratske države. Ukoliko do toga ne dođe građanska neposlušnost će ipak ostati duboko moralan čin koji predstavlja oblik neinstitucionaliziranog nepovjerenja prema državi i ujedno element koji izdiže državu iz cjeline njenog pozitivno ustanovljenog poretka.

Za razliku od građanske neposlušnosti, prigovor savjesti je ograničeno pravno dopustiv. Pravo na prigovor savjesti, dakle nije *contra legem* već *exceptio legis*, jer su zakonodavci u okviru pravnog sustava iskazali tendenciju da to pravo relativiziraju s namjerom da moralni stav pojedinca ne zadire u prava drugih pravnih subjekata. Glede pravne dopustivosti prigovora savjesti, da bi se izbjegla različita tumačenja ili zlouporabe, utvrđeni su određeni opći pravni kriteriji i ograničenja, dok se u svakom konkretnom slučaju uzimaju u razmatranje i određena načela koja prelaze okvire pozitivnog prava jer je prigovor savjesti primarno moralna kategorija.

Legalizacija prigovora savjesti, odnosno njegova ograničena pravna dopustivost, predstavlja značajan korak u razvoju modernog prava, posebno

⁶³ M. Cerar, op. cit., str. 45.

onoga dijela koji se odnosi na zaštitu najviših ljudskih vrijednosti, od prava na fizički integritet do slobode govora, misli, savjesti i vjeroispovijedi.

LEGITIMACY OF CIVIL RESISTANCE – SOME THEORETICAL ASPECTS

In modern constitutional regimes which are considered to be “approximately just” and “approximately democratic” no procedural rule exists which can guarantee that all rights will be protected or will not be breached. Similarly, not even the practical implementation of all rules can guarantee in all cases that they will be acceptable for all social groups and individuals. Even in the most democratic of systems, certain groups or individuals can feel threatened or unjustly deprived in regard to human and democratic rights. Under such conditions, for groups and individuals a fundamental dilemma presents itself: loyalty or disobedience.

In this paper, the author attempts, by analysing the various ways civil disobedience and conscientious objection are manifested as forms of civil resistance, to establish where the legitimate boundaries of such rights of individuals and groups are, and not only in relation to the rights of other citizens but in relation to the basic democratic principle – majority rights. That is, whether the mentioned forms of civil resistance can and may question the basic values of the majority and thereby also the entire constitutional arrangement.

Key words: *civil resistance, moral autonomy, loyalty, civil disobedience, conscientious objection.*

